

BAŤOVSKÝ ZLÍN JAKO LITERÁRNÍ NÁMĚT

LENKA HAVELKOVÁ

Chceme-li hovořit o baťovském Zlíně a vlastně i o poválečném Gottwaldově, pak není možno nenarazit na pojem batismu a nezabývat se jím, protože právě on je klíčem ke všemu zajímavému, kontroverznímu, jedinečnému a troufám si říci neopakovatelnému, co se ve Zlíně pod taktovkou dvou chefů¹ – Tomáše a po něm Jana Antonína Bati událo.

Meziválečný Zlín, Zlín baťovský, Zlín pana chefa a jeho nikoliv dělníků ale spolupracovníků, Zlín prvorepublikový, Zlín, město amerického průmyslového zázraku mezi valašskými kopci, Zlín ve všech těchto svých podobách přitahoval a stále přitahuje pozornost. Mohli bychom ale také napsat Botostroj, město utrpení a krutého vykořisťování, Klínov, město blahobytu a spokojenosti, Úly, spojnice mezi osudy dvou rodin odlišného sociálního statutu, Knín, dějiště příběhu tak neuvěřitelného, že pro jistotu zůstal jen ve své rukopisné podobě... Tedy Zlín viděný očima spisovatelů, kteří se s baťovskou realitou setkali a seznámili různými způsoby, v různé intenzitě a jejichž názory na něj se pak promítly na stránky románů s baťovskou tematikou. Zlín byl a pro historiky i laickou veřejnost zůstává magnetem přitahujícím pozornost i nejednoznačně zodpověditelné znepokojující otázky. Dalo by se říci, že tyto nad Zlínem stále visící otazníky vyplývají z toho, co bychom spíše nadneseně, ale ne nesprávně, mohli označit jako baťovské paradoxy vyplývající ze samé podstaty batismu. Na jedné straně veřejně, velkolepě, okatě prezentovaný blahobyť, jaký život a práce v Baťově městě přináší jeho věrným, jeho spolupracovníků, na straně druhé pochybnosti mnohých nad skutečnou realitou zlínského života. Byla to spolupráce na společném díle, nebo nelidská dřina pro blaho několika jednotlivců? Možnost žít spokojený a plný osobní život, nebo dušení se pod tíhou stálých zákazů, příkazů, dohlížení, kontrol? Toto všechno jsou otázky, o jejichž zodpovězení se snažili a snaží historici a nejen oni již po několik desetiletí. Problém veškeré baťovské literatury,² ať již odborné, nebo umělecké je však v jedné zásadní věci. Dalo by se říci v chybě v uvažování o baťovském Zlíně. Literatura věnovaná fenoménu batismu je velmi sugestivní, což by snad ale nebylo tak velké negativum. Hlavní problém je však někde jinde. Autoři zabývající se batismem se nesnaží jít, domnívám se, jedinou správnou cestou v případě tak složitého problému, jakým Zlín za Baťů je, tedy cestou hledání možných odpovědí, zdůrazňují hledání. Naopak nalézají odpověď na všechny své otázky na první straně publikace a podle toho, jaká ona odpověď je, jsou pak koncipovány stránky další.³ K závěru tedy nedocházíme až ke konci, ale hned na počátku cesty, čímž naše hledání, jinak velmi atraktivní a zajímavé

ztrácí poněkud smysl a chtělo by se říci i onen podstatný a pro badatele vzrušující pocit napětí vyvolaného otázkami, na něž není jednoznačná odpověď.

Co byl batismus za zlínské a gottwaldovské éry a čím je batismus dnes a jak se promítl do uměleckého obrazu Zlína pana chefa?

Batismus, jehož kořeny hledíme v taylorismu, přesněji ve fordismu, jehož velkým příznivcem, obdivovatelem a propagátorem se Tomáš Baťa po svém pracovním a výzkumném pobytu v USA stal,⁴ vyvolával v době svého vzniku spíše negativní konotace. Nevím jistě, zda jako první označil nový systém práce a zejména obrovské změny v osobním životě zlínských spolupracovníků jako batismus autor článku věnovaného památce zesnulého T. Bati Ladislav Barnatský, když r. 1933 (v článku Vůdce generací – in memoriam) napsal „...T. Baťa, vůdce práce a výroby průmyslové a zakladatel nového sociálního hnutí batismu“, ale je to velmi pravděpodobné. Každopádně se označení ujalo a velmi rychle žilo, jak u Baťových příznivců, tak u mohutného zástupu jeho odpůrců.

Na pomoc při rozšifrování tohoto termínu si můžeme vzít tři publikace, které vyšly záhy po sobě, respektive dvě z nich v r. 1959 – *Pravá tvář batismu* T. Svatopluka a *Batismus – ideologie sociálfašismu* Bohumila Kučery a publikaci Aleny Dvořákové *Batismus a baťovci* z r. 1960.⁵ Vznik všech těchto tří knih byl motivován zjištěním, k němuž došli diskutující na XI. sjezdu KSČS (konkrétně Alois Indra), že totiž batismus v gottwaldovském Zlíně stále žije a je nutno s ním jako s velmi nebezpečným přežitkem starých dob bojovat.⁶ A protože bojovat můžeme jen s nepřítelem, kterého dobře známe, rozhodli se všichni jmenovaní autoři přispět co nejvíce k ozřejmění podmínek vzniku, podstaty a nebezpečí batismu, aby tato ideologie zmizela definitivně z myslí lidí nejen ve Zlíně.

Čím byl pro tyto autory batismus? „Batismus byl novým a často nekriticky slepě obdivovaným zjevem v kapitalistické éře“.⁷ Byl součástí kapitalismu, jeho československou lépe řečeno zlínskou variantou, konkrétně „...Batismus je tedy nejen kapitalismus, ale kapitalismus se zvlášť ostrými zuby a lokty, kapitalismus zvlášť dravý, imperialistický“.⁸ Čím byl batismus výjimečný, čím ozvláštnil „obyčejný kapitalistický systém“, v čem se mu vymykal? Byly to čtyři body, které se pak staly i součástí uměleckého – literárního obrazu baťovského Zlína, které byly pro jedny geniálním vynálezem, cestou k lepšímu životu, receptem na hospodářské i sociální neduhy společnosti, pro druhé pustou a nebezpečnou demagogií, nástrojem propagandy a vykořisťování:

Dělník a majitel jsou spolupodnikateli – smysl a konkrétní projevy této myšlenky viz pozn. č. 1.

Účelem podniku je služba veřejnosti – myšlen široký komplex sociálních služeb (obchody, jídelny, kulturní a sportovní instituce, sociální zázemí, infrastruktura...), jednoduše řečeno všechn zisk měl být určen pro konzumenta, minimum pro majitele koncernu.

Každý má možnost být milionářem – myšlenka a heslo, které mělo podporovat sebevědomí každého spolupracovníka, protože nikdo nemusel skončit na postu, na nějž byl při příchodu do továrny vybrán, každý se svou vlastní pílí, svými schopnostmi, svou vůlí změnit život k lepšímu mohl vypracovat a stanout na místě samotného pana chefa.

Nikdo nemá právo zasahovat do poměru mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem – konkrétně se tato myšlenka promítlá do zákazu odborů. Ty považoval T. Baťa za zbytečné, neboť je potřebují pouze nespokojení dělníci a takových v Baťových závodech není.

Obraz batismu těmito několika definicemi rozhodně nelze vyčerpat, nelze tak dojít k jeho podstatě, lze jen nastínit, čím byl ve své době. Čím je batismus dnes? Není rozhodně už jen výčtem negativ, mezi něž patřila zcela jistě velmi striktní a pro mnohé z Bařových lidí nesnesitelná a neunesitelná pravidla, jimž bylo nutno se podřídít, abyste mohli u Bařů uspět nebo jen existovat. Dnes má batismus komplexnější podobu, podobu malého – velkého zázraku, který se udál mezi valašskými kopci, má podobu bezesporu odvážného a novátorského pokusu, který se T. Bařa rozhodl realizovat v laboratoři, kterou se stal Zlín, má podobu krásně poetickou „...celý kraj tu hledá chléb / pracná ruka, bystrá leb / najde ho tu vždycky dost / bída je tu cizí host. Poledne když udeří / ven se valí ze dveří na sta hochů, děv / neznámý to cizím jev“⁹... i podobu temnou, kriticky botostrojovskou: „Šéf se vzpřímen projde čekárnou. Nespokojeně přehlédne ředitele. Už se opět podobá dřáblu a oceli, jeho smích už opět mrazí a jeho slova, to jsou už opět tuny, které ztěžka doléhají na ředitele, na všechny“¹⁰. A tak se dostáváme k literárnímu obrazu bařovského Zlína. Dostáváme se kratičkou ukázkou k asi nejznámějšímu, protože nejmedializovanějšímu, literárnímu projevu odporu proti batismu, k románu T. Svatopluka *Botostroj*.

Svatopluk Turek, píšící pod pseudonymem T. Svatopluk, pracoval u Bařů mezi lety 1926–1932 jako malíř reklamních plakátů. Poté co z koncernu odešel, vydal na podzim r. 1933 pamfletický román *Botostroj*, za který na něj byla ještě v den vydání uvalena žaloba stejně jako i na jeho nakladatele. A to pro urážku na cti mrtvého T. Bati, jeho rodiny i nevlastního bratra a současného majitele Bařových závodů Jana Antonína Bati. T. Svatopluk vyličil Zlín jako říši zla, město vykořisťovaných nešťastných lidí žijících ve strachu před despotickým šéfem a jeho neurvalými, brutálními pohůnky, kteří neztrpčují jen jejich život pracovní, ale i osobní. Román je psán stylem, který napovídá, že si spisovatel své podle všeho otřesné zážitky po dobu práce ve firmě psal takřkajíc do šuplíku a po odchodu je pouze sjednotil a dal jim románovou podobu. Tomu by napovídala i rychlost, s jakou román vznikl – během čtyř měsíců. Román *Botostroj* byl stažen soudním rozhodnutím z prodeje a současně započal spor, který se vlekl dlouhých pět let.

Na stranu žalovaného autora, který byl zbaven nového zaměstnání u firmy Nehera v Prostějově a byl nucen přihlížet několikrát prohlídkám svého domu, při nichž se hledaly výtisky *Botostroje*, se postavila celá řada předních osobností české umělecké scény, např. Karel Poláček, A. M. Piša, Josef Hora, Marie Majerová, Marie Pujmanová¹¹ atd. Všichni tito autoři se pozastavovali nad svobodou uměleckého projevu a jejím naprosto nepřijatelným omezením.

Hlavní otázky, které soud musel řešit, byly, zda je *Botostroj* Zlínem a zda se jedná o pamflet, jak tvrdila obžaloba nebo o umělecké dílo, dílo literární, tedy neosobní, jak namítala obhajoba a T. Svatopluk.

Spor s T. Svatoplukem však nebyl jediný, kterým se firma Bařa bránila nactiutrhačům, pomlouvačům, zkrátka těm, kteří osočovali Tomáše a po něm Jana Antonína Bařu z nelidských praktik a honby za co největším ziskem bez ohledu na prostředky a následky. Mezinárodních dimenzí nabyl např. spor s německým spisovatelem Rudolfem Phillipem, autorem knihy *Der Unbekannte Diktator*, jenž ale pro firmu Bařa skončil neúspěšně. Podobně zaznamenal koncern prohru i v případě žaloby na vydavatele brožury *Bařa bankrot*, která mj. uvádí velmi zajímavou myšlenku, že T. Bařa nezemřel při letecké havárii v r. 1932 nešťastnou náhodou,

ale že se jednalo o sebevraždu, neboť průmyslník nevěděl, jak řešit problémy způsobené hospodářskou krizí třicátých let.

Aktivity směřované do uměleckých sfér však neměly pouze negativní podobu, tedy podobu soudních pří. Tomáš a zejména Jan Antonín se snažili o proniknutí do světa umění prostřednictvím organizování i financování nejrůznějších kulturních akcí. Jednou z největších se stal sjezd nebo spíše sraz českých i slovenských spisovatelů ve Zlíně konaný r. 1936 u příležitosti výročí smrti Karla Hynka Máchy. J. A. Baťa tu přednesl (částečně asi ohromeným) literátům, jak by měli psát, co potřebuje český čtenář a co československá literatura jako celek. Optimismus! To bylo slovo, které bylo u Baťů spojováno s literaturou nejvíce. Mělo se psát tak, aby hrdinové dodávali čtenáři optimismus, sílu, byli mu inspirací, neboť se nikdy nezaleknou žádných překážek, které jim život nachystal. Jsou četní, odvážní, veselí, pracovití!

Baťa financoval udílení tzv. Baťových literárních cen (které za rok 1939 obdrželi např. F. Halas, F. Lazecký, V. Holan...).¹² Do Zlína se sjížděli písničkáři, jimž byl představen zlínský spokojený život, a poté soutěžili o co nejlepší píseň. Vedle Baťových literárních cen byly značné částky určeny i na udělování cen novinářských atd.¹³

Dá se konstatovat, že součástí anibotostrojovského tažení byl i román T. A. Pánka *Živé dílo* z roku 1934, který svým fantastickým dějem i vykreslením charakteru postav natolik odpovídal představám J. A. Baťi o literatuře, že ve Zlíně dokonce kolovaly nepotvrzené domněnky, že tento román napsal právě pan továrník a pouze se skryl za jméno dlouholetého spolupracovníka zlínského tisku T. A. Pánka. Pro tyto dohady se nikdy nenašel žádný důkaz, nepotvrdily je ani archivní materiály, každopádně lze konstatovat, že tento román skutečně nabízí čtenáři to, co by podle pana chefa nabízet měl. Zlín viděný očima T. A. Pánka je plný mladých mužů vrhajících se do nebezpečí a léček, které strojí bezohledná konkurence, po hlavě a bez bázně! Jejich vzorem je chef, všeuměl, schopný organizátor, čestný a odvážný člověk, jemuž je měřítkem všeho dobře odvedená práce. Není třeba dále líčit zápletky ani představovat postavy, jsou černobíle stejně jako ty, které v *Botostroji* představuje T. Svatopluk. Objektivita v psaní o baťovském Zlíně skutečně nebyla hlavní devízou těch, kdo se baťovského tématu chopili.

Soudní proces s T. Svatoplukem skončil až r. 1938. Skončil kapitulací spisovatele i nakladatele, kteří prohlásili, že jejich záměrem nebylo dotknout se cti nikoho z Baťovy rodiny, neboť román o nikom z nich nevypovídal. Po kající omluvě za tento nezamýšlený efekt se vzdali autorských práv, která přešla na stranu soukromého žalobce – J. A. Baťu. *Botostroj* neměl vyjít ani v Čechách, ani v zahraničí, jeho rukopis stejně jako výtisky románu byly předány opět do rukou žalobce. Prohra T. Svatopluka však nebyla definitivní. Po II. světové válce v nových společenských, politických a kulturních poměrech dostal *Botostroj* zelenou a byl vítán všemi, kdo v batismu spatřovali zlo, které je nutno vymýtít ze Zlína – Gottwaldova, potažmo z celé republiky.

Jen jako jistou zajímavost můžeme konstatovat, že nebezpečí soudní žaloby se však nevyhl ani autor, jehož záměry byly jen a veskrze dobré – pouze v rukopisné podobě a s velmi zajímavou korespondencí se dochoval román *Ševci* Jaroslava Marii, který vznikl z dobré autorovy vůle pomoci J. A. Baťovi v době jeho jistých daňových nesnází. Ani on nesměl spatřit světlo světa, dodejme však, že po jeho přečtení tuto skutečnost akceptuje každý soudný čtenář.¹⁴

Abychom pochopili celou složitost baťovského Zlína a batismu a batismu jako literárního námětu, musíme si uvědomit jednu podstatnou věc: u Baťů se jen nepracovalo. U Baťů se žilo, Baťa dal svým lidem práci, nakupovali v jeho obchodním domě, najíst se šli do jeho

jídelny, relaxovali a sbírali síly pro další náročný pracovní den v jeho domcích, svobodárnách, penzionátech, šli se bavit do jeho kina, poslouchali jeho rozhlas s jeho rozhlasovými relacemi, byli sportovními fanoušky na fotbalovém hřišti, které vzniklo Baťovými dotacemi jako služba veřejnosti atd. Propojení pracovního a osobního života u Baťů a za Baťů bylo nevídané a promítlo se zcela nutně i do uměleckého – konkrétně literárního zpracování jeho podoby, jak bylo ilustrováno na příkladech *Botostroje*, *Živého díla* i *Ševců*.

POZNÁMKY

- 1 Pan chef stejně jako spolupracovník jsou termíny patřící k baťovskému Zlínu zcela neodmyslitelné. V Baťových závodech oficiálně neexistovali titulovaní a netitulovaní pracovníci, jediným titulem, který všichni důsledně používali, ctili a respektovali byl právě pan chef. Každý ve Zlíně věděl, kdo je chef – Tomáš a po něm Jan Antonín Baťa. Spolupracovník nahrazoval dělníka – nejen pouze formálně, změnou pojmenování profese. Baťův spolupracovník v pravém smyslu slova spolupracoval, nepracoval, neotročil pro zisk majitele koncernu, ale spolupodílel se na chodu a co nejlepší prosperitě svého vlastního podniku. Nejvyšším spolupracovníkem byl všem pan chef...
- 2 Jen pro ilustraci uvedme některé tituly zabývající se baťovským Zlímem: Vaňhara, J.: *Příběh jednoho muže a jednoho města*. Zlín 1997; Trnka, F.: *Zlínští podnikatelé Tomáš Baťa a František Čuba*. Zlín 1999; Erdély, E.: *Švec, který dobyl světa*. Zlín 1990; Cekota, A.: *Baťa. Myšlenky, činy, život a práce*. Zlín 1929; Pagáč, J.: *Tomáš Baťa a 30 let jeho podnikatelské práce*. Zlín 1926; Turek, S.: *Botostroj*. Praha 1964. Dvořáková, A.: *Batismus a baťovci*. Gottwaldov 1960; Jandík, S.: *Železni tovaryši*; Pánek, T. A.: *Živé dílo*. Zlín 1934.
- 3 Tyto odpovědi jsou pak v zásadě dvojí – jedni Baťů glorifikují a vše, co ve Zlíně, potažmo v Československu, dokázal, ověřují aureolou geniality a dokonalosti, ti druzí v něm vidí prototyp kapitalisty deroucího ze svých podřízených kůží, ždímajícího jejich síly až do chvíle, kdy jsou totálně vyčerpány. Takto využitý a zneužitý dělník – spolupracovník pak pana chefa již přestává zajímat a jeho další osud je mu naprosto lhostejný. Zlatou střední cestou, která by ukazovala jak pozitivita, tak nesporná negativa života u Baťů se snažil jít málokdo. Náznak tohoto způsobu uvažování můžeme pozorovat např. ve výše zmíněné publikaci Františka Trnky, která nabízí zajímavé srovnání pracovních i personálních metod T. Baťi a F. Čuby.
- 4 T. Baťa v rámci svého pobytu v USA v prvním desetiletí 20. století pracoval jako dělník v továrně, aby sám a lépe pochopil, v čem tkví americký úspěch. Americkému stylu práce tak, jak byl praktikován ve Fordových závodech, zcela propadl a rozhodl se, že ze Zlína vytvoří – vyrobí americké město. To se mu povedl, neboť soudobý tisk skutečně hovoří o Zlíně jako o americkém městě ve valašských kopcích. Změny, které T. Baťa ve Zlíně zavedl se netýkaly pouze pracovních návyků a postupů, ale velkou měrou zasahovaly osobní život všech zde pracujících a žijících lidí. Ti měli být vychováni a mnoha různými způsoby (rozhlasové vysílání, tisk, soutěže, domovní kontroly...) také vychováni byli k obrazu svého pana chefa. Tak aby byli za každé situace loajální ke svému zaměstnavateli a hlavně svému závodu, vždy reprezentovali vhodné baťovského člověka a odváděli špičkové výkony. Ne každý byl schopen se zlínskému tempu a takovému způsobu života pod drobnohledem připravit a právě tyto netradiční metody vyvolávaly odpor u Baťových kritiků.
- 5 Všechny tyto publikace byly vydány ve zlínském nakladatelství.
- 6 „Batismus není jen nevinným vzpomínáním na hodného pana šéfa, na údajně vysoké výdělky, na domky se zahrádkami a podobně. Zákeřnost batismu spočívá v tom, že znevažuje a neuznává výsledky politiky strany, že žije surově sobectví a bezohlednost k jiným, že otupuje třídní uvědomění dělnictva, narušuje morálně politickou jednotu lidu a rafinovaně při tom zneužívá i socialistické terminologie...“ Dvořáková, A.: *Batismus a baťovci*. Zlín 1960, předmluva.
- 7 Tamtéž, s. 12.
- 8 Tamtéž, s. 14.
- 9 Neznámý autor: „Baťovka“. In.: *Sdělení*, č. 29, 1923.
- 10 T. Svatopluk: *Botostroj*. Zlín 1960, s. 262.

- 11 Marie Pujmanová později uvedla, že původně svou románovou trilogii *Lidé na křižovatce*, *Hra s ohněm* a *Život proti smrti* chtěla situovat také do Zlína, ale pod dojmem soudního procesu s T. Svatoplukem změnila Zlín na Úly a Baťu na Kazmara, který lidé neobouval, ale šatil.
- 12 Tato přednáška stejně jako další kulturní baťovské aktivity vzbudily mezi spisovateli ohlas, Pavel Eisner reagoval na přednášku o optimistické literatuře ironicky v knize Baťa a básník. Jaroslava Seiferta zase inspirovaly tzv. Baťovy literární ceny k napsání opět ironicky laděné básničky „Konečně úkol rozdělen je přec/kdo měl by zpívat, obrací jen noty/hle literární ceny uděluje švec/v akademii dělají zas boty“.
- 13 Na tomto místě můžeme konstatovat, že firma Baťa byla při financování těchto akcí a cen poměrně štedrá, např. novinářské ceny udělované u příležitosti výročí úmrtí T. G. Masaryka byly sponzorovány částkou 50 000 Kč. Firma Baťa se zviditelnila také pomocí olomouckému divadlu, které se v sezonách 1933/1934 dostalo do překerní situace a nebylo schopno ani vyplatit své zaměstnance. Finanční injekce poskytnutá štedrým velkopodnikatelem ve výši 40 000 a 20 000 Kč byla náležitě využita jako reklama, což se stalo zároveň terčem ironických glos ze strany levicového tisku. Ten nezapomněl zdůraznit, že Baťovo kulturní mecenášství není „zadarmo“.
- 14 Poznamenejme na tomto místě pouze tolik, že na toto literární dílo si firma Baťa nechala zhotovit právnícký posudek, jehož závěrem bylo, že román nesmí spatřit světlo světa, neboť jeho autorovi se – evidentně v dobré víře – podařilo porušit několik zákonů Československé republiky urážkou státu jako celku, prezidenta, politických stran, senátorů, policie, berních úřadů a přesto, že záměrem J. Marii bylo psát ve prospěch Tomáše a J. A. Bati, podařilo se mu urazit i je...

Summary

Lenka Havelková: Batismus as a Literary Theme

The issue of Zlín at the time of Baťa has been discussed and is still vital even after the long time that has elapsed. The system of rules and habits in both, personal and working spheres, that Tomáš Baťa introduced, has been a subject of controversy till this day. In this entry we are focussing on fiction in which the theme of “Baťa’s Zlín“ appears. This fiction is not too valuable artistically, but represents an excellent source of information on how the real life of people, who worked for Baťa, looked like. It follows the same stereotypes as the scholarly publications, reflects the actual Zlín society at the time and therefore serves as an outstanding source of information on the most important chapter in Zlín’s history.